

Marcin Jędrysiak

ORCID: 0000-0002-2855-4430

Uniwersytet Wrocławski

marcin.jedrysiak@uwr.edu.pl

Rodzaj artykułu: oryginalny artykuł naukowy

Życie i działalność Bohdana Kistiakowskiego w latach 1914–1920

Słowa kluczowe: Bohdan Kistiakovsky, biografia, I wojna światowa, Ukraina, Ukraińska Republika Ludowa

Wprowadzenie

Bohdan Ołeksandrowicz Kistiakowski (1867–1920) był ukraińskim socjologiem oraz filozofem prawa. W Polsce postać ta jest słabo znana i nie doczekała się należnego jej zainteresowania w literaturze naukowej. W tym kontekście wymienić można wymienić właściwie tylko poświęcone mu rozdziały w pracach: Andrzeja Walickiego (*Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*)¹ oraz Julii Stanek (*Rosyjski realizm prawny*)².

Bohdan Kistiakowski urodził się w Kijowie w rodzinie słynnego profesora prawa karnego z Uniwersytetu św. Włodzimierza – Ołeksandra Kistiakowskiego.

¹ A. Walicki, *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, Warszawa 1995. Zob. też *idem*, *Bogdan Kistiakowski i spór o rosyjską inteligencję*, «Aletheia» 1988, nr 2–3.

² J. Stanek, *Rosyjski realizm prawny*, Warszawa 2017, s. 200–205.

Rodzina ta charakteryzowała się silną ukraińską tożsamością narodową i aktywnie działała w naddnieprzańskim ruchu narodowym. Jednym z najczęstszych gości w domu Kistiakowskich oraz największym autorytetem Bohdana był wybitny ukraiński intelektualista, historyk oraz myśliciel polityczny – Mychajło Drahomanow. Ołeksander Kistiakowski był aktywnym członkiem Hromady, czyli nieformalnej organizacji ukraińskich działaczy, których celem było szerzenie ukraińskiej kultury³.

Szczerze przekonanie o zasadności walki o prawa języka ukraińskiego i aktywny udział w ukraińskich przedsięwzięciach Bohdan przypłacił w młodości wieloma kłopotami, w tym wielokrotnym relegowaniem ze szkół, a później także uczelni wyższych⁴. W okresie studiów przesiąknął ideami marksistowskimi. Z tego powodu edukacji musiał szukać w Niemczech, ponieważ nawet z bardzo tolerancyjnego Uniwersytetu w Dorpacie wyrzucono go za nieudaną działalność konspiracyjną⁵. Marksizm porzucił jednak w latach dziewięćdziesiątych XIX w. W Berlinie studiował pod okiem wybitnego niemieckiego socjologa Georga Simmela. Pod jego kierunkiem powstała praca doktorska, *Gesellschaft und Einzelwesen*⁶, za którą Kistiakowski uzyskał w 1899 roku doktorat. W pracy pomagał mu wybitny filozof ze szkoły badeńskiej neokantyzmu, Wilhelm Wildeband. Dzięki wpływom tych postaci, Kistiakowski przeszedł na pozycje idealistyczne, samemu stając się zwolennikiem neokantyzmu. W tym czasie zapoznał się także ze studiującą w Niemczech z rosyjską, liberalną inteligencją, co przekłada się na jego późniejsze poglądy polityczne. Kistiakowski wierzy w konieczność stworzenia państwa konstytucyjnego, którego celem będzie ochrona praw i wolności jednostki. Jednocześnie uznaje on za niezbędne dopełnienie ideałów liberalnych za pomocą gospodarki socjalistycznej. Mimo tego, za zwyczaj Kistiakowskiego traktuje się jako rzadki przykład ukraińskiego liberała⁷.

Następna lata Kistiakowski spędził, krążąc między Rosją a Niemcami. Jego główną troską była próba uzyskania potwierdzenia jego stopnia naukowego w Rosji, którego brak utrudnia mu pracę akademicką. W 1905 r., dzięki protekcji Leona Petrażyckiego, dostał pracę w prawniczym Liceum Denisowskim w Jarosławiu. Później udało mu się także zdobyć posadę wykładowcy (*privat-docenta*) na Uniwersytecie w Moskwie oraz w Moskiewskim Instytucie Handlowym. Cały czas pozostawał jednak w kontakcie z niemieckimi badaczami: uczęszczał na seminaria Georga Jellinka oraz zaprzyjaźnił się z Maksem Weberem, któremu pomagał w napisaniu

³ J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000, s. 83.

⁴ L. Depenczuk, *Bohdan Kistjakiw's'kij*, Kyjiw 1995, s. 9–47.

⁵ S. Heuman, *Kistiakovsky. The Struggle for National and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism*, Cambridge, MA, 1998, s. 17–20. Zob. więcej: S. Stempowski, *Pamiętniki (1870–1914)*, Wrocław 1953, s. 123 i n.

⁶ Th. Kistiakowski, *Gesellschaft und Einzelwesen*, Berlin 1899.

⁷ J. Gorbań, *Postać Bohdana Kistjakiw's'koho w ukrajns'komu wyzwolnomu rusi poczatu XX stolittja*, «Storinki istoriji: Zbirnyk naukowych prac» 2010, nr 30; M. Tomenko, *Liberalna ideja w Ukraini*, [w:] *Ukrajins'ka Derżawnist' u XX stulitti (Istoryko-politolohicznyj analiz)*, Kyjiw 1996, <http://litopys.org.ua/ukrxx/r04.htm> [dostęp: 2.05.2019].

dwóch prac: *Rußlands Übergang zum Scheinkonstitutionalismus*⁸ oraz *Zur lage der bürgerlichen Demokratie in Rußland*⁹. Nazwisko Kistiakowskiego jest zresztą w Niemczech znane: do jego prac odnosili się zarówno Jellinek¹⁰, jak i Eric Voegelin¹¹, Hans Kelsen¹². Inspirował się jego doktoratem amerykański badacz Robert M. Park¹³. W Polsce prace Kistiakowskiego znane były m.in. Antoniemu Peretiatkowiczowi¹⁴ i bez wątpienia również Petrażyckiemu.

W 1908 r. nazwisko Kistiakowskiego (wtedy już wykładowcy na Uniwersytecie Moskiewskim) stało się znane również w Rosji dzięki jego publikacji w zbiorze *Wiechi (Drogowskazy)*. W pracy tej Kistiakowski krytykuje rosyjską inteligencję za brak kultury prawnej oraz zainteresowania zagadnieniami prawnymi, co jego zdaniem prowadziło do niemożliwości stworzenia na terenie Rosji państwa prawnego¹⁵. W 1913 r. zaczął redagować istotne rosyjskie pismo prawnicze: «Jurydyczeskij Westnik».

Należy zauważyć, że Kistiakowski nie współpracował z ukraińskim ruchem narodowym, pozostając przy kontaktach z rosyjskimi działaczami politycznymi, przede wszystkim z Piotrem Struwegiem oraz ze środowiskiem tzw. Związku Wyzwolenia, z którego działacze wyłoniła się później partia Konstytucyjnych Demokratów. Nie oznaczało to jednak zupełnego zerwania z ukraińskością – Kistiakowski publikował w piśmie «Ukrainskaja żyzn» oraz wdał się w polemikę z Piotrem Struwegiem na temat samodzielności ukraińskiej kultury na łamach czasopisma «Russkaja mysl»¹⁶ w 1911 r. Należy wskazać, że Kistiakowski zawsze przyznawał się do swojej ukraińskości, chociaż od czasów studiów w Niemczech obracał się raczej w środowiskach rosyjskiej inteligencji. Uważał, podobnie jak jego mentor Drahomanow, że droga Ukraińców do europejskiej rodziny narodów wiedzie przez Rosję oraz rosyjską kulturę. Odseparowywanie się od rosyjskiej kultury uznawał za szkodliwe. Jego zdaniem Ukraińcy mieli większą szansę na osiągnięcie swoich celów narodowych w sojuszu z postępowymi częściami społeczeństwa rosyjskiego niż przy zamknięciu się w ramach ukraińskiego «szowinizmu»¹⁷.

⁸ M. Weber, *Rußlands Übergang zum Scheinkonstitutionalismus*, Thübingen 1906.

⁹ M. Weber, *Zur lage der bürgerlichen Demokratie in Rußland*, Thübingen 1906.

¹⁰ G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, Berlin 1914.

¹¹ E. Voegelin, *The Theory of Governance and Other Miscellaneous Papers 1921–1938*, Columbia–London 2003, s. 91 i n.

¹² H. Kelsen, *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff: kritische Untersuchung des Verhältnisses von Staat und Recht*, Thuebingen 1922, s. 108–111.

¹³ E. Shils (red.), *Remembering the University of Chicago: Teachers, Scientists, and Scholars*, Chicago–London 1991, s. 390–391; R.M. Park, *Masse und Publikum*, Bern 1904, s. 28–30, 97.

¹⁴ A. Peretiatkowicz, *Teoria prawa i państwa Hansa Kelsena*, «Ruch Prawniczy» 1937, nr IV.

¹⁵ Zob. wydanie angielskie: B. Kistiakovskii, *In Defense of Law: Intelligentsia and Legal Consciousness*, [w:] M. S. Shatz, J. E. Zimmerman (red.), *Vekhi (Landmarks)*, Armonk–New York–London 1994.

¹⁶ Ukrainiec, *K woprosu o samostojatelnosti ukraïnskoj kultury*, „Russkaja mysl” 1911, nr 5, s. 142. Zob. też S. Heuman, *op. cit.*, s. 129–147.

¹⁷ Ukrainiec, *op. cit.*, s. 132; podobne poglądy wyraził jednak już w 1905 r. Zob. Ukrainiec, *Russkie oppozycyjne partij i ukraïncy*, «Oswobodzenie» 1905, nr 77.

Lata 1914–1921 w życiu Bohdana Kistiakowskiego – dotychczasowy stan badań

Należy stwierdzić, że w obecnym stanie wiedzy lata 1914–1921 są najmniej znanym okresem życia Bohdana Kistiakowskiego. W największym stopniu odniosła się do nich Larysa Depenczuk w swojej biografii Kistiakowskiego. W pracy tej bardzo dokładnie opisała przebieg jego kariery naukowej w tym okresie, jego działania w trakcie organizacji ukraińskiego szkolnictwa wyższego oraz Ukraińskiej Akademii Nauk, wspomniała o przygotowywaniu przez niego ustawy o obywatelstwie. Pomięła jednak wiele zagadnień związanych z jego działalnością jako sędziego Senatu Państwowego w okresie Hetmanatu Pawła Skoropadskiego (kwiecień 1918 – grudzień 1918 r.) oraz przygotowywania ordynacji wyborczej do wyborów do Sejmu Ukrainy. W pracy tej opisała też jeden wątek z jego działalności po I wojnie światowej, m.in. jego próby ocalenia Ukraińskiej Akademii Nauk podczas rozmów z gen. Antonem Denikinem. Pomięła jednak zupełnie aspekt jego pobytu w Katerynodarze (obecnie Krasnodarze) oraz tego, co Kistiakowski mógł tam robić (wskazała jedynie, że został wykładowcą tamtejszej Politechniki i tam zmarł¹⁸).

Susan Heuman do tego okresu życia Kistiakowskiego podeszła bardzo lakonicznie, zasadniczo zamykając go w czterech stronach. Wspomniała o uzyskaniu przez Kistiakowskiego doktoratu w Charkowie w 1917 r., jego dosyć tajemniczym pobycie w Niemczech podczas Rewolucji Lutowej, współautorstwie ustawy o obywatelstwie oraz o rzekomo trudnych relacjach z bratem – Ihorem Kistiakowskim. Ihor był bardzo wpływową postacią w reżimie hetmana Pawła Skoropadskiego, pełniąc funkcję ministra spraw wewnętrznych. Był odpowiedzialny m.in. za utworzenie Derżawnej Warty – czyli pierwszej ukraińskiej policji, wprowadzenie na Ukrainie cenzury oraz aresztowanie wielu wybitnych działaczy socjalistycznych, m.in. Symona Petlury¹⁹. Aresztować miał także żonę Bohdana – Marię Kistiakowską, z domu Berensztam²⁰, o czym wspominała Heuman na podstawie

¹⁸ L. Depenczuk, *op. cit.*, s. 172.

¹⁹ P. Haj-Nyżnyk, *Ihor Kistjakows'kij – «Zlyj Henij i Duch» Het'mana Skoropads'koho, «Kyjiw-s'ka starowyna»* 2005, nr 1, <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/77doc.php> [dostęp: 20.04.2019]. Ciekawy opis postaci Ihora Kistiakowskiego przedstawił ksiądz Wasyl Zeńkowski, minister ds. wyznaniowych w Hetmanacie Skoropadskiego: «Był to bez wątpienia bardzo inteligentny i utalentowany człowiek, silny i wyrazisty, ale bardzo cyniczny, polegający na «realnych czynnikach», na sile i przymusie, na pieniądzu i nacisku [...] poraził mnie brak wewnętrznego dobra, wewnętrznej *Selbstironie*. Przy wszystkich darach [Ihoro] A[Aleksandrowicza] potrzebował on więcej duchowej siły i szlachetności; wobec braku szczerego idealizmu, wszystkie zwyczajne ideologie wyzwały w nim nie tylko sprawiedliwy krytycyzm, ale także pogardę i odrzucenie [...] był w istocie oportunistą i drapieżnikiem, ofiarą ubogiej kultury i panującego wszędzie etatyzmu. Chociaż był prawnikiem, było ono dla niego rzemiosłem, nie prawdą, nie celebrowaną wiarą», zob. W. Zeńkowski, *Iż «wospominanii»*, [w:] *Alma Mater. Uniwersytet Sw. Wołodymyra naperedodni ta w doby Ukrajins'koji Rewoluciji 1917–1920. Materiały, dokumenty, Spohady*, Kyjiw 2011, s. 387.

²⁰ S. Heuman, *op. cit.*, s. 36–38.

wywiadu z synem Bohdana – Georgem. Heuman wskazywała, że relacje Bohdana z bratem miały być złe, na co wskazywać mogłyby też różnice w poglądach braci: liberał z socjalistycznym nastawieniem nie dogadywałby się z cynicznym zwolennikiem rządów silnej ręki, takim jak Ihor. Bohdan miał także nie zgadzać się z działalnością konserwatywnego Hetmanatu Skoropadskiego.

Wydaje się jednak, że pewne fakty mogą wskazywać na inny stan rzeczy. Przede wszystkim, Bohdan wspólnie z Ihorem byli sędziami Senatu Państwowego, tj. ukraińskiego sądu najwyższego. Wiele wskazuje na to, że Bohdan starał się także o ocalenie przynajmniej części porządku hetmańskiego (o czym więcej w dalszej części niniejszego artykułu). Przeczyłoby to jednoznacznie złym relacjom między braćmi. Co więcej, w strukturach Hetmanatu dużą karierę robiła cała rodzina Kistiakowskich: starszy brat Bohdana, Ołeksander, mianowany został posłem Ukrainy w Turcji²¹, młodszy zaś – Julij – był przewodniczącym komisji ds. likwidacji majątku wojskowego²². Po śmierci Bohdana Ihor bardzo mocno wspomagał najstarszego syna Bohdana – Jurija, bardziej znanego jako George Kistiakowski. Według listów Wołodymyra Wiernadskiego, zastępował mu ojca²³.

Heuman bardzo pobieżnie opisała także działalność Kistiakowskiego po obaleniu Hetmanatu – wskazała jedynie, że działał w ramach Ukraińskiej Akademii Nauk oraz że wykładał w Instytucie Politechnicznym w Krasnodarze²⁴.

Nieco więcej na temat opisywanego okresu życia wspominał jeden z przyjaciół Bohdana – historyk Mykoła Wasylenko, głowa Senatu Państwowego. Wasylenko pisał o obronie pracy magisterskiej Bohdana, publikowanych w okresie I wojny światowej pracach oraz wysiłkach podjętych na rzecz ratowania UAN u Denikina i jego wizycie w Rostowie nad Donem²⁵.

Wadim Sapow z Rosyjskiej Akademii Nauk poruszył w jednym ze swoich artykułów kwestię ostatniej, ukończonej, lecz zaginionej pracy Bohdana Kistiakowskiego – *Prawo i nauka o prawie*. Opisał także proces powstawania innej z jego prac – *Socjalnyje nauki i prawo*²⁶.

Powyższe wskazuje, że wspomniany okres życia Bohdana Kistiakowskiego nie doczekał się jeszcze odpowiedniego opracowania. Wydaje się jednak, że

²¹ [Protokół posiedzenia Rady Ministrów Państwa Ukraińskiego z 19 lipca 1918 r.] [w:] R. Pyrih [red.] *Ukrajins'ka Derżawa (kwiteń–hrudeń 1918 roku). Dokumenty i Materialy. Tom 2*, Kyjiw 2015, t. 2, s. 163.

²² Obow'jazkowa postanowi golownoupnoważenoho z uprawlinnja likwidaciji ustanow ta organizaciji wojnnoho času pro zebereżhenija wijs'owocho majna [w:] *ibidem*, s. 123.

²³ B. Paton et al. (red.), W.I. Wiernads'kyj, *Listuwannja z ukrajis'kymy wczenyimi, Knyha 1, Lystuwannja A–H*, Kyjiw 2011, s. 309. Jurij (George) Kistiakowski zasłynie jako fizyk oraz jeden z twórców Projektu Manhattan, będąc współautorem pierwszej bomby atomowej.

²⁴ S. Heuman, *op. cit.*, s. 139.

²⁵ M. Wasylenko, *Akademik Bogdan Aleksandrowicz Kistiakowskij*, «Sociologiczeskoje Nasledie» 1994, nr 5, s. 135–136.

²⁶ W. Sapow, *Gławnaja knyga Akademika B.A. Kistiakowskiego* «Wiestnik Rossijskoj Akademii Nauk» 1994, nr 3, s. 249–250.

zasługuje on na większą uwagę z kilku powodów. Po pierwsze, był to już dojrzały okres działalności Kistiakowskiego, w którym miał on już wyklarowane poglądy polityczne oraz naukowe. Po drugie, wydaje się, iż był to najciekawszy moment jego dość nudnej biografii – to okres wojny, tworzenia się państwowości ukraińskiej, ukraińskich instytucji oraz jedyna w jego życiu teoretyka prawa okazja do poznania praktyki prawa – w roli sędziego oraz eksperta różnych komisji ds. wprowadzania nowego ustawodawstwa.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie życia oraz działalności Bohdana Kistiakowskiego w latach 1914–1921, odpowiedź na kilka pytań oraz weryfikacja kilku tez. Pierwszym z postawionych tu zadań jest weryfikacja tego, czego dotyczyć miała jego ostatnia, zaginiona i nigdy nieopublikowana praca, nad którą pracował w ostatnich latach życia. Po drugie, w artykule zostanie udzielona odpowiedź na pytanie, jaką rolę odgrywał Bohdan Kistiakowski w okresie budowania ukraińskiej państwowości oraz jak wyglądały ostatnie miesiące jego życia.

Celem pracy jest także weryfikacja tezy o jego negatywnym stosunku do Hetmanatu Pawła Skoropadskiego oraz o złych stosunkach z bratem – Ihorem. Ponadto, weryfikacji zostanie poddana teza, iż Bohdan Kistiakowski pozostawał bardzo konsekwentny w swoich poglądach na kwestie narodowe i polityczne, niezależnie od zmieniających się uwarunkowań.

Dostępne materiały

Należy nadmienić, że część działalności Kistiakowskiego nie została opisana z przyczyn technicznych. W tej chwili nie jest możliwe opisanie jego działalności jako sędziego z racji tego, że materiały archiwalne dotyczącego Senatu Państwowego znajdują się w rozsypce i nie są dostępne²⁷. To samo dotyczy dokumentów na temat tworzenia się Uniwersytetu w Kijowie oraz Ukraińskiej Akademii Nauk – to zagadnienie jest jednak dosyć dobrze opisane w literaturze, a większość dokumentów została opublikowana w zbiorach dokumentów i materiałów. Centralne Państwowe Archiwum Wyższych Organów Władzy Wykonawczej zawiera pewne słabo dotychczas wykorzystane materiały: w szczególności mowa tutaj o protokołach zebrań komisji ds. uchwalenia ordynacji wyborczej do Sejmu. Pojedyncze interesujące znajdują się także w innych zbiorach archiwalnych: w zbiorze korespondencji Ihora Kistiakowskiego znaleźć można skierowany do niego list od Bohdana²⁸. List ten napisany jest w całości w języku rosyjskim i jest trudny do odczytania (ze względu na zachowanie się w formie mikrofilmu). Zasadniczo Bohdan prosi w nim o protekcję kilku znajomych z

²⁷ Chodzi tutaj o zasoby nr 905 (dotyczące Senatu Państwowego) oraz 2201 (dotyczące organizacji uniwersytetów na terenie Kijowa).

²⁸ CDAWO, F. 1216, op. 2, spr. 9, ark. 13.

Czernichowa, oskarżonych o działalność przeciwko Hetmanatowi, a potencjalnie przydatnych jako profesjonalni prawnicy. List jest datowany na 18 września 1918 r. i kończy się słowami «kochający Cię brat, Bohdan». Liczne są także dokumenty dotyczące prac nad ustawą o obywatelstwie. Wydaje się, że do pełniejszego opracowania przebiegu jego pracy w latach 1914–1917 konieczne byłoby także dokonanie przeglądu jego archiwów znajdujących się w Moskwie, a jego działalności w ostatnich miesiącach życia – kwerenda w Krasnodarze.

Działalność naukowa

W okresie I wojny światowej Bohdan Kistiakowski nie zaprzestał ożywionej pracy akademickiej oraz naukowej. Pozostawał wykładowcą w Liceum Deniśowskim w Jarosławiu, nie zaprzestał także wykładania w Moskiewskim Instytucie Handlowym. Bardzo ożywiona była jego działalność jako redaktora: w okresie 1913–1917 redagował istotne prawnicze czasopismo «Jurydyczeskij Wiertnik». Ponadto, w latach 1914–1917 wspólnie z Leonem Petrażyckim wydawał w Moskwie pismo «Nowyje idiei w prawowiedeniі». Na jego łamach pisywali wysoce specjalistyczne artykuły prawnicze m.in. Petrażycki czy wybitny socjolog Pitirim Sorokin. W 1915 r. Kistiakowski wydawał także ze znajomymi działaczami ukraińskimi dwutygodnik «Nacjonalnyje problemy», który okazał się porażką i został szybko zamknięty.

Rok 1917 przyniósł bardzo istotny epizod z życia Kistiakowskiego: wreszcie udało mu się uzyskać rosyjski tytuł naukowy, co otworzyło mu drzwi do dalszej kariery uniwersyteckiej. Pracę magisterską pt. *Socialnyje nauki i prawo*²⁹ opublikował jeszcze w 1916 r. Była to jego najważniejsza praca, w której wyłożył swoją pluralistyczną metodę nauk prawnych (nazwy tej użyli jego recenzenci, a nie sam Kistiakowski). Książka ta stanowiła w istocie zbiór artykułów (częściowo już publikowanych), łączących się jednak w jeden, spójny wykład, składający się z trzech części dotyczących kultury, prawa oraz państwa. Obrona odbyła się 7 lutego 1917 r. na Uniwersytecie w Charkowie pod kierownictwem prawnika Fedora Taranowskiego. Praca magisterska spotkała się z bardzo pozytywnym odbiorem. Chwalił ją za metodologiczny pluralizm oraz samodzielność myślenia promotor³⁰. Pochwalił też książkę Sorokin w czasopiśmie «Wiestnik Jewropy», bardzo krytycznie podchodząc jednak do poglądów Kistiakowskiego na związek filozoficznej kategorii przyczynowości z kategorią powinności³¹. Pracę chwalił także recenzent, Arkadij Fatiejew – uznał za słuszne, że Kistiakowski objaśnia kryzys nauk społecznych oraz jako filozof metodologii

²⁹ B. A. Kistiakowskij, *Socialnyje nauki i prawo*, Moskwa 1916.

³⁰ F. Taranowskij, *B.A. Kistiakowskij*, «Żurnal Ministerstwa Justycji» 1917, nr 2–3, s. 294.

³¹ P. Sorokin, *B. A. Kistjakowskij, Socjalne nauki a prawo. Oczerki do metodologija socialnych nauk i obszecznej teorii prawa*, Moskwa 1916, «Wiestnik Jewropy» 1916, nr 51, s. 389–391.

nie zostawia bez wyjaśnienia ani jednego podejścia współczesnej nauki, rozważając ich silne oraz słabe strony³². Swoją entuzjastyczną opinię wyrażał również w czasie obrony Kistiakowskiego, zrelacjonowanej w czasopiśmie «Prawo». Fatiejew uważał, że praca ta stanowi niezwykle cenny, nie tylko w skali rosyjskiej ale także przy wzięciu pod uwagę nauki zachodniej – traktat metodologiczny³³. Widzi w niej bardzo istotny wkład w naukę i dzieło ważne dla każdej osoby zajmującej się prawem. Nadzwyczajną erudycję autora podkreślał także drugi recenzent, który jednak skrytykował pracę za umniejszanie znaczenia badania znaczenia pojęć prawnych oraz za utożsamienie prawa z państwem³⁴. Jednak i on zgodził się, że praca znacznie przekracza poziom magisterium i powinna się stać obowiązkową pozycją dla osób uczących się prawa. Dysertację skrytykował jedynie prof. Semion Ryznikow, zarzucając Kistiakowskiemu, że za mocno skupił się na prawie jako fakcie, a w zbyt małym stopniu na prawie jako na tym, co jest napisane w ustawie³⁵.

Komisja zdecydowała się skorzystać z możliwości przewidzianych rosyjskim prawem i mimo faktu, że obrona dotyczyła pracy magisterskiej, nadać Bohdanowi Kistiakowskiemu stopień doktora.

Wysiłki na rzecz uzyskania stopnia naukowego nie przeszkadzały Kistiakowskiemu w działalności wydawniczej oraz tworzeniu artykułów naukowych. W czasopiśmie «Jurydyczeskij Westnik» Kistiakowski opublikował: w 1914 r. pracę dotyczącą kryzysu nauki prawa: *Kryzys jurysprudencji i dyletantyzm w filozofii*³⁶, w 1915 r. artykuł dotyczący Manifestu 17 Października: *Polityczeskoe i jurydyczeskoe znaczenie manifesta 17 oktjabrja 1905 goda*³⁷, a w 1917 r. metodologiczny artykuł: *Metodologija i jejo znaczenie dlja socjalnych nauk i jurysprudencji*³⁸. Wśród publikacji w czasopismach należy wspomnieć także o artykule *Czto takoe nacionalizm?*³⁹, w którym wyłożył swój pogląd na kwestię nacjonalizmu.

Ponadto Kistiakowski napisał w 1915 r. wstęp do przekładu na rosyjski *Wstępu do nauki prawa* Gustawa Radbrucha⁴⁰. Jeden ze swoich tekstów opublikował także w zbiorze *Swobodnyj Gosudarstwiennoj stroj*. Był to artykuł poświęcony Zgromadzeniu Ustawodawczemu w Rosji i był prawdopodobnie ostat-

³² A. Fatiejew, *Russkij metodolog teorii prawa*, Charkow 1917, s. 2–5.

³³ *Dysput B.A. Kistiakowskiego w Charkowskomu Uniwersytetie*, «Prawo» 1917, s. 796.

³⁴ *Ibidem*, s. 797.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ B. A. Kistiakowskij, *Kryzys jurysprudencji i dyletantyzm w filozofii*, «Jurydyczeskij Westnik» 1914, Kn. VI.

³⁷ B. A. Kistiakowskij, *Polityczeskoe i jurydyczeskoe znaczenie manifesta 17 oktjabrja 1905 goda*, «Jurydyczeskij Westnik» 1915, Kn. XI.

³⁸ *Idem*, *Metodologija i jejo znaczenie dlja socjalnych nauk i jurysprudencji*, «Jurydyczeskij Westnik» 1917, Kn. XVIII.

³⁹ *Idem*, *Czto takoe nacionalizm?*, «Nacionalnye problemy» 1915, nr 1.

⁴⁰ *Idem*, *Metodologiczskaja przyroda nauki o prawie (wstupitel'naja stat'ja)*, [w:] G. Radbruch, *Wwedenie w nauku prawa*, Moskwa 1915.

nim artykułem Kistiakowskiego, który został opublikowany⁴¹, chociaż na 1917 r. datuje się także kolejną jego pracę dotyczącą porządku w Rosji po Rewolucji Lutowej: *Jedynstwo narodnego przedstawicielstwa*⁴².

Wspomnieć należy także o tym, że równoległe do swojej pracy magisterskiej, Kistiakowski tworzył swoje *opus magnum*, które pierwotnie miało nosić tytuł *Prawo i nauka o prawie*, lecz ostatecznie zostało nazwane: *Prawo kak predmet naicznogo poznania*. Niestety, prawdopodobnie tekst tej książki nie zachował się do naszych czasów. Pracę tę zaczęto drukować w Jarosławiu, jednak na skutek powstania Socjalistów-Rewolucjonistów, jej nakład spłonął⁴³. Z pewnością jednak została przekazana do druku. Co ciekawe, w latach dwudziestych podjęto drugą próbę wydrukowania pracy, tym razem w Moskwie. Praca miała 223 strony i przypuszczalnie została przekazana do rosyjskiej drukarni przez żonę Bohdana, Marię Berensztam-Kistiakowską⁴⁴. Z niewiadomych przyczyn nie została wydrukowana. Być może zatem jednak tekst tej pracy znajduje się gdzieś w archiwach Moskwy lub Jarosławia. Wiadomo także, że Kistiakowski pracował nad zbieraniem materiałów w celu stworzenia pracy na temat ukraińskiej autonomii w XVII i XVIII w.⁴⁵ oraz pracą na temat rosyjskiego ruchu rewolucyjnego⁴⁶. Zapewne z racji licznych obowiązków oraz postępującej choroby nie był w stanie ich zakończyć.

Uzyskanie doktoratu uchyliło przed Kistiakowskim drzwi do kariery oraz wprowadziło w bardzo dobry nastrój, o czym skwapliwie informował w swoich listach Izaak Herszenzon⁴⁷. W maju 1917 r. Wydział Prawa Uniwersytetu św. Włodzimierza zarekomendował Kistiakowskiego na stanowisko profesora prawa państwowego – wsparcia udzielił mu dziekan tego wydziału Jewhen Spektorski⁴⁸. W lipcu 1917 r. Kistiakowski uzyskał także posadę profesora katedry prawa administracyjnego na Uniwersytecie Handlowym w Moskwie. Sprawa jego mianowania przeciągała się jednak: w związku z tym Kistiakowski wiosną spędził na leczeniu kamicy żółciowej, powracającej co kilka tygodni i szczególnie przeszkadzającej mu zimą. Lato Kistiakowski spędził w swojej daczce w Chatkach pod Moskwą, dopiero w sierpniu docierając do Kijowa i jesienią rozpoczynając wykłady z zakresu prawa państwowego na Uniwersytecie św. Włodzimierza. Jednocześnie prowadził wykłady na uczelni prywatnej – Instytucie Prawnym.

⁴¹ *Idem Uczredytelnoe Sobranie*, [w:] G. Rachmanow (red.), *Swobodnyj Gosudarstwiennyj stroj*, Moskwa 1917.

⁴² *Idem, Jedynstwo narodnego przedstawicielstwa*, [w:] S. W. Wieselowski, N. W. Jakuszkin (red.), *Woprosy polityki i gosudarstwiennoego stroitelstwa* Moskwa 1917.

⁴³ W. Sapow, *op. cit.*, s. 250.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 251–252.

⁴⁵ N. Wasylenko, *Akademik Boghdan Aleksadrowicz Kistjakowskij*, http://ecsocman.hse.ru/data/565/189/1217/021_Vasilenko.pdf, s. 139 [dostęp: 4.05.2019]. Istnieją dwa artykuły Wasylenki dotyczące Kistiakowskiego i oba różnią się od siebie zawartością, chociaż nie tytułem.

⁴⁶ S. Heuman, *op. cit.*, s. 36.

⁴⁷ M. Wasylenko, *op. cit.*, s. 138–139, przyp. nr 42.

⁴⁸ L. Depenczuk, *op. cit.*, s. 156.

Właśnie po powrocie do Kijowa rozpoczęła się kolejna, najbardziej interesująca faza jego życia – działalność w strukturach rodzącej się ukraińskiej państwowości.

Działalność w strukturach Ukraińskiej Republiki Ludowej

Z pewnością jednym z najciekawszych aspektów życia Kistiakowskiego jest ten, w którym mógł on po raz pierwszy zadziałać jako praktyk, porzucając zajmowanie się jedynie zagadnieniami teoretycznymi. Bohdan nigdy nie pracował jako adwokat czy sędzia – aż do 1918 r.

Rewolucja lutowa zastała Kistiakowskiego w Berlinie⁴⁹. Nie są jasne okoliczności jego przebywania w tym kraju. Jego bezproblemowy wyjazd za granicę może budzić jednak pewne wątpliwości – Kistiakowski miał liczne kontakty z Niemcami, co rodziło plotki, m.in. dotyczące jego możliwej agenturalnej działalności na rzecz tego kraju i wykorzystywania jego rachunku bankowego do przekazywania pieniędzy niemieckim szpiegom⁵⁰. Sugestia taka budzi jednak pewne wątpliwości: Kistiakowski miał za sobą konspiracyjną przeszłość, która raczej nie należała do udanych i przez lata unikał wszelkiej działalności o podobnym charakterze, prawdopodobnie zdając sobie sprawę z własnego braku talentu w tym zakresie.

Należy wskazać, iż jest to okres tworzenia się ukraińskiej państwowości. 17 marca 1917 r. w Kijowie powstała Ukraińska Centralna Rada, na czele z wybitnym historykiem Mychajłą Hruszewskim. Rada była quasi-parlamentarnym organem utworzonym głównie przez ukraińskich socjalistów, dążącym do zorganizowania autonomicznej Ukrainy w ramach zdemokratyzowanej Rosji. Autonomię proklamowano 23 czerwca 1917 r., a 20 listopada 1917 r. w tzw. III Uniwersale proklamowana została Ukraińska Republika Ludowa jako jeden z członów rosyjskiej federacji. Po rewolucji bolszewickiej URL faktycznie znalazła się w stanie wojny z Rosją, co doprowadziło do ostatecznego ogłoszenia niepodległości 22 stycznia 1918 r. w formie tzw. IV Uniwersału. 9 lutego 1918 r. UCR podpisała z Niemcami i Austro-Węgrami traktat brzeski, w którym Ukraińcy obiecali przekazać państwu centralnym milion ton zboża⁵¹. Pokój i niemieckie wsparcie umożliwiły UCR powrót do Kijowa.

URL prowadziła politykę socjalistyczną, dokonując m.in. reformy rolnej. W marcu i kwietniu 1918 r. rozpoczęły się prace nad ujęciem nowego tworu państwowego w ramy prawne, w tym nad stworzeniem konstytucji oraz ustawy

⁴⁹ *Ibidem*, s. 36.

⁵⁰ P. Melgunowa-Stepanowa, *Dnawniki 1914–1920*, Moskwa 2014, http://loveread.ec/read_book.php?id=69210&p=49 [dostęp: 20.05.2019].

⁵¹ Zob. W. Mędrzecki, *Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku*, Warszawa 2000, s. 49 i n.

o obywatelstwie. Właśnie na tym tle po raz pierwszy Kistiakowski pojawia się jako ekspert ds. prawnych. Pierwszą z ustaw przygotowywanych przez Kistiakowskiego była Ustawa o obywatelstwie Ukraińskiej Republiki Ludowej, przygotowywana wspólnie z innym wybitnym ukraińskim prawnikiem – Otto Eichelmannem (późniejszym autorem konstytucji URL).

Historia projektu jest dosyć skomplikowana. W archiwach znajdują się dwie wersje ustawy. Według pierwszego z nich, krótszego, automatycznie obywatelstwo otrzymywały wszystkie osoby, które miały na dzień wejścia w życie ustawy miejsce osiedlenia w granicach Ukraińskiej Republiki Ludowej. Ustawa przewidywała możliwość zrzeczenia się obywatelstwa. Osoby przebywające za granicą, pragnąc uzyskać obywatelstwo miały obowiązek złożyć wniosek do generalnego Sekretariatu Spraw Wewnętrznych. Jednak w przypadku osób bez narodowości ukraińskiej sytuacja ta komplikowała się – musiały one dołączyć do wniosku rekomendację najbliższego konsula URL. Rekomendacji nie dołączało się jedynie wtedy, gdy wniosek złożono w terminie 3 miesięcy od ogłoszenia ustawy⁵². Projekt ten został przyjęty 4 marca 1918 r., jednak dosyć szybko został zmodyfikowany.

Drugi projekt (z 15 marca) był dłuższy i wzbudzał znaczne kontrowersje⁵³. Wprowadzał zasadę wyłączności obywatelstwa ukraińskiego oraz wykluczał możliwość obejmowania przez cudzoziemców posiadłości w instytucjach państwowych, chyba że ustawa stanowiłaby inaczej⁵⁴. Obywatelstwo automatycznie uzyskiwali rosyjscy poddani, którzy w dniu 19 lipca 1914 r. byli na stałe osiedleni w granicach URL. Osoby, które zamieszkały w jej granicach po tym terminie, miały jedynie dwa tygodnie od dnia ogłoszenia ustawy na poinformowanie odpowiednich organów o chęci nabycia obywatelstwa.

Projekt wywołał oburzenie. Protest przesłało m.in. Polskie Towarzystwo Prawnicze w Kijowie, które w długiej petycji krytykowało m.in. fakt uzależnienia obywatelstwa od domicylu, w sytuacji, w której granice URL nie zostały jeszcze ustalone. Sprzeciw wywoływał także bardzo krótki termin na zrzeczenie się obywatelstwa lub jego przyjęcie, jako naruszający interesy obywateli, brak regulacji statusu cudzoziemca oraz fakt, że Ukraina nie została jeszcze formalnie uznana przez inne kraje, co w praktyce niwelowało jakąkolwiek ochronę dyplomatyczną wynikającą z obywatelstwa⁵⁵. Przeciwno uchwaleniu ustawy – uznając, że zły jest zarówno moment jak i przepisy, dzielące w istocie społeczeństwo na dwie kasty: Ukraińców i cudzoziemców – protestowali także niektórzy działacze żydowscy, proponując wniesienie własnego projektu ustawy, na co jednak nie zgodziła się reszta członków Rady⁵⁶.

⁵² CDAWO F. 2209, op. 1, spr. 7, ark. 55.

⁵³ CDAWO F. 1115, op. 1, spr. 33, ark. 43.

⁵⁴ CDAWO F. 2209 op. 1 spr. 4, ark. 109.

⁵⁵ CDAWO F. 2209 op. 1 spr. 4, ark. 102.

⁵⁶ CDAWO F. 1115, op. 1, spr. 11, ark. 127–130.

Ustawa została skrytykowana także przez Kistiakowskiego na zebraniu Kijowskiego Towarzystwa Prawniczego 7 kwietnia 1918 r. Przede wszystkim Kistiakowski ganił trzymiesięczny okres na określenie swojego stosunku do uzyskania obywatelstwa Ukrainy – co jego zdaniem było problematyczne w obliczu trwającej i nierozstrzygniętej jeszcze wojny z Rosją. Nawet lojalny Ukrainiec mógł mieć w takim wypadku problem z rozpatrzeniem takiego ultimatum, tym bardziej że funkcjonowały jeszcze na Ukrainie rosyjskie przepisy dotyczące odpowiedzialności karnej za przyjęcie innego obywatelstwa. Co więcej, historyczny przykład Alzacji-Lotaryngii, Belgii czy Grecji pokazywał jasno, że zazwyczaj taki okres wynosi co najmniej rok. Ustawa w tej redakcji szkodzić miała także cudzoziemcom, pozbawiając ich właściwie praw i wykluczając ze służby państwowej oraz społecznej, która mogłaby być pożyteczna dla państwa (np. na uniwersytetach). Ukraińskie prawo stawałoby się tym samym bardziej restrykcyjne od carskiego prawa rosyjskiego. Jak stwierdził Kistiakowski, «jako ukraiński patriota, bardzo boi się, by ukraińska państwowość nie skompromitowała się i nie okazała mało kulturalną. Nowa ustawa narusza ogólnokulturowe zasady, jest sprzeczna ze zdrowymi osiągnięciami prawa [...] i cofa rozwój prawa do XVIII stulecia»⁵⁷.

W końcu, pod naporem krytyki, czynniki decyzyjne w URL odstąpiły od przygotowywanego projektu, a do opracowania nowego projektu ustawy powołano specjalną komisję, w której zasiedli Kistiakowski oraz wspomniany Eichelmann.

W tym samym czasie Kistiakowski rozpoczął także działalność na polu uregulowania problemów ukraińskiego szkolnictwa wyższego. W kwietniu 1918 r. prace zainaugurowała specjalna komisja delegatów ukraińskich szkół wyższych, mająca przeanalizować kwestie prawnego statusu wyższych uczelni i ich stanu finansowego. Kistiakowski brał udział w posiedzeniach tej komisji⁵⁸. W szczególności jego wkład widać na posiedzeniach z 15 oraz 16 kwietnia, przy czym miało to pewne związki z jego pracami nad ustawą o obywatelstwie. Na posiedzeniu nr 3 z 15 kwietnia obradowano bowiem nad kwestią statusu studentów oraz wykładowców obu uniwersytetów. W tym czasie niefortunny projekt ustawy o obywatelstwie był już znany i został raz jeszcze skrytykowany przez Kistiakowskiego. Kistiakowski uznał, że w sytuacji, w której znajduje się Ukraina, możliwe jest jedynie nadanie tymczasowego «obywatelstwa» (jak sam to wyraził: w cudzysłowie). UCR jego zdaniem pragnęła pozbyć się z Ukrainy elementów niechcących rozdzielenia się z Rosją, stąd krótki termin na przyjęcie obywatelstwa oraz właściwie pozbawienie cudzoziemców praw. Ukraińcy mieli niejako oddzielić się od niezaprzyjęzonych obywateli. Kistiakowski uznał także, że punkt 3 ustawy zabraniający cudzoziemcom pracy w państwowych szkołach wyższych jest niezgody z ukraińską kulturą – powołał się tutaj na przykład Drahomanowa, rosyjskiego poddanego, będącego jednocześnie wykładowcą Uniwersytetu w Sofii. W Mini-

⁵⁷ Relacja przekazana w czasopiśmie «Prawo i żyźń» 1918, nr 2–3, s. 30–31.

⁵⁸ L. Depenczuk, *op. cit.*, s. 158.

sterstwie rozważano podobno możliwość udzielenia cudzoziemcom prawa do wykładania pozyskaniu decyzji ministra, jednak i to uznał Kistiakowski za rozwiązanie niedostateczne. Jednocześnie Kistiakowski uznał, że sam moment uchwalenia ustawy jest nieodpowiedni: należało z tym poczekać do momentu skonsolidowania władzy, uznania Ukrainy przez społeczność międzynarodową i utworzenia prawdziwej władzy ustawodawczej. Do tego czasu miałyby funkcjonować jedynie tymczasowe prawo o poddaństwie, na mocy którego za obywatela uznałoby każdą osobę, która się temu nie sprzeciwi. Natomiast o przyjmowaniu cudzoziemców na posady uniwersyteckie decydować miał nie minister, ale rada uniwersytetu⁵⁹.

Posiedzenie nr 6, które odbyło się 16 kwietnia, przebiegało w dość burzliwej atmosferze. Podczas obrad komisji wyniknęła kwestia połączenia Uniwersytetu św. Włodzimierza oraz utworzonego w 1917 r. Ukraińskiego Uniwersytetu Ludowego, a także ukrainizacji uniwersytetów. Zgodnie z planami rządu, profesoriowie mieli 5 lat na naukę języka ukraińskiego, a w przypadku nienauczenia się go – mieli przygotowywać swoich następców. Niektórzy uczestnicy komisji kwestionowali zasadność stosowania ukraińskiego jako języka wykładowego: ich zdaniem wielu słuchaczy tego języka po prostu nie pojmie. Zarzucali rządowi, że został opanowany przez galicyjskich działaczy, dążących za wszelką cenę do oderwania się od Rosji. Powoływano się także na kwestię braku ukraińskiego słownictwa technicznego oraz na obawę przed zaistnieniem ukraińsko-rosyjskich konfliktów na gruncie narodowościowym. Twierdzono także, że niewielu jest ukraińskich studentów. Twierdzenia te oburzyły Kistiakowskiego, czemu dał wyraz w emocjonalnej przemowie. Jak skonstatował, więcej studentów zapisało się w Kijowie na uniwersytet ukraiński niż na rosyjskojęzyczny. Jakkolwiek początkowo sprzeciwiał się połączeniu obu uczelni, gdyż obawiał się, że młody ukraiński uniwersytet utraci swoje oblicze, tak teraz uznaje za niezbędne ich połączenie. Opowiadał się przy tym za pełnym równouprawnieniem języka rosyjskiego. W ukrainizacji widział konieczność kompromisu, traktując ją jako nieuniknioną, ale stopniowy proces. Mowa miała zrobić duże wrażenie, jednak nie zmieniła stanowiska profesorów. Spektorski skrytykował ukrainizację z prawnego punktu widzenia. Jak zauważył, brakuje na Ukrainie ustawy o języku państwowym i żadne prawo nie ogranicza praw języka rosyjskiego. Co więcej, sami Ukraińcy wskazują na problemy z tłumaczeniem obowiązujących jeszcze ustaw z rosyjskiego na ukraiński oraz słabą znajomość tego języka. Zaproponował jedynie, by ukraiński uniwersytet korzystał tymczasowo z infrastruktury Uniwersytetu św. Włodzimierza, aż do czasu uzyskania własnych pomieszczeń. W rezultacie jedynym zwolennikiem połączenia obu uczelni pozostał Kistiakowski⁶⁰.

⁵⁹ Protokół 3-go zasedania sjezda 15-go Aprilja 1918 goda, [w:] *Alma Mater...*, s. 19–20.

⁶⁰ 5-e zasedanije sjezda 16-go Aprilja 1918 goda (utrennjeje), [w:] *Alma Mater...*, s. 27–33. Materiały dotyczące prac komisji znajdują się w CDAWO w Kijowie, F. 2201, op. 1, spr. 327. Niestety, chwilowo zasób nie jest dostępny z powodu znajdowania się w rozsypance. W związku z tym konieczne było skorzystanie ze zbioru dokumentów.

Hetmanat Pawła Skoropadskiego

Należy wskazać, że ustawa o obywatelstwie nie została przyjęta, a komisja musiała szukać rozwiązań w nowych warunkach. 29 kwietnia 1918 r. na Ukrainie dokonuje się (z niemiecką pomocą) zamachu stanu, w wyniku którego zlikwidowana zostaje URL, a UCR – rozpędzona. W ich miejsce pojawia się tzw. Państwo Ukraińskie (*Українська Держава*) na czele z byłym carskim generałem – Pawłem Skoropadskim, który przyjął tytuł Hetmana Calej Ukrainy (stąd popularnie okres ten nazywa się Hetmanatem). Hetmanat miał dużo bardziej konserwatywny charakter niż rządzona przez socjalistów URL. Za jego istnienia ponownie zwiększyła się także rola języka rosyjskiego (po rosyjsku obradowały komisje czy rada ministrów), co wynikało jednak z kwestii praktycznych – trudno było bowiem znaleźć odpowiednią liczbę specjalistów płynnie posługujących się ukraińskim. Z czasem Hetmanat stawał się też coraz bardziej autorytarny, co objawiało się m.in. wprowadzeniem cenzury czy aresztowaniami wielu działaczy ukraińskich.

Zamach stanu nie oznaczał jednak końca kariery Kistiakowskiego, a wręcz ją przyspieszył. Już 10 czerwca 1918 r. Rada Ministrów zdecydowała się oddelegować Kistiakowskiego oraz prof. Spektorskiego do Komisji do opracowania projektu ustawy o obywatelstwie, tym razem jednak – obywatelstwie Państwa Ukraińskiego⁶¹. Ustawa ta została w istocie przyjęta 2 lipca 1918 r. i przypominała stary projekt, złagodzony stosownie do zaleceń Kistiakowskiego. Uproszczone w niej m.in. warunki dotyczące uzyskania obywatelstwa. Uzyskiwali je (zgodnie z art. 4) wszyscy rosyjscy poddani, którzy w dniu wydania ustawy przebywali na terenie Państwa Ukraińskiego. Osoby pragnące odstąpić od tego wymogu miały miesiąc na zwrócenie się do starosty z wnioskiem o usunięcie tego prawa. Do roku przedłużono możliwość wnioskowania o udzielenie obywatelstwa dla osób, które przebywały poza granicami Ukrainy. Projekt ten miał raczej tymczasowe znaczenie, jednak zapewniał dużo lepszą ochronę praw obywateli rozważających, obywatelstwo którego państwa przyjąć.

W czasie Hetmanatu rozpoczyna się także działalność Kistiakowskiego jako sędziego. 7 czerwca 1918 r. Bohdan Kistiakowski został mianowany sędzią Izby Administracyjnej Sądu Generalnego⁶², a 26 lipca 1918 – sędzią Izby Administracyjnej Senatu Państwowego, czyli stworzonego przez hetmana najwyższego sądu. W sądzie tym zasiadał również w zgromadzeniu ogólnym, razem ze swoim bratem, Ihorem, wtedy już ministrem spraw wewnętrznych⁶³. Niestety, szczegóły działalności Kistiakowskiego jako sędziego pozostają nieznane – zaś nr 905, który zawiera informacje na temat spraw prowadzonych przez Senat,

⁶¹ Protokół posiedzenia Rady Ministrów Państwa Ukraińskiego z 10 czerwca 1918 r., [w:] R. Pyrih (red.), *op. cit.*, t. 1, s. 72.

⁶² CDAWO F. 1064, op. 1, spr. 6, ark. 41–42.

⁶³ CDAWO F. 2209, op. 6, spr. 174, ark. 29

jest obecnie niedostępny z powodu rozsypania się materiałów, co uniemożliwia poznanie Kistiakowskiego jako sędziego-praktyka. Kilka spraw z pewnością mogłoby jednak wzbudzić jego zainteresowanie, np. dotyczące spraw samorządów. Z pewnością był on jednak aktywnym sędzią, o czym świadczy np. jego obecność podczas uchwalania niektórych postanowień przewidzianych dla Senatu⁶⁴.

20 czerwca rozpoczęła działalność kolejna komisja – ds. szkolnictwa wyższego oraz zakładów naukowych Ukrainy. Na pierwszym posiedzeniu ponownie wróciła kwestia połączenia kijowskich uniwersytetów: obok bowiem istniejącego wciąż Uniwersytetu św. Włodzimierza (z rosyjskim jako językiem wykładowym) funkcjonował Ukraiński Uniwersytet Ludowy powołany w 1917 r., ten temat komisja postanowiła jednak odłożyć na później. Przede wszystkim komisja rozważała pewne kwestie finansowe, otwarcie Uniwersytetu w Kamieńcu Podolskim, utworzenie równoległych ukraińskich katedr na Uniwersytetach w Odessie i Charkowie czy otwarcie wydziału prawa w Połtawie. Największym, zdaje się, wkładem Kistiakowskiego w działalność tej komisji był uchwalony 22 listopada 1918 r. projekt Ustawy o zmianie warunków zdobycia tytułu *privat-docenta* na państwowych uniwersytetach Ukrainy⁶⁵. Projekt ten przygotowany został przede wszystkim w oparciu o poglądy Kistiakowskiego⁶⁶ – biorąc pod uwagę jego długą walkę o uzyskanie w Rosji stopnia naukowego, wydawał się on jak najbardziej kwalifikowaną osobą. Jak zostało w nim wskazane, *privat-docentami* zostawały głównie osoby, które miały tytuł magistra, lecz nie obroniły jeszcze dysertacji. Jednocześnie były to też osoby, które często nie opublikowały w życiu żadnego artykułu ani pracy, co sprawiało, że docentami zostawały osobynie nadające się do pracy naukowej, a potrafiące jedynie pamięciowo ogarnąć zakres egzaminu. Tym samym blokowało się niekiedy ścieżkę rozwoju naukowego potencjalnie zdolnym, publikującym autorom, a umożliwiało ją osobom nieodpowiednim⁶⁷. Ustawa pozwalała na uzyskanie stopnia naukowego osobom, które ukończyły studia I stopnia, przedstawiły wydrukowaną dysertację *pro venia legendi* oraz obroniły ją publicznie w obecności fakultetu oraz przeprowadziły dwa wykłady. Kwestia połączenia obu uczelni nie została na razie rozwiązana: w lipcu 1918 r. Ukraiński Uniwersytet Ludowy przekształcono w Kijowski Państwowy Uniwersytet Ukraiński⁶⁸, gdzie Kistiakowski został profesorem prawa cywilnego. Po upadku Hetmanatu Pawła Skoropadskiego, Dyrektoriat dokonał ostatecznie

⁶⁴ Postanowa Derżawnoho Senatu pro obrannja do Kolegiji Werchownych prawyteliw senatora D. Nosenka, [w:] R. Pyrih (red.), *op. cit.*, t. 2, s. 255.

⁶⁵ «Derżawnij Wistnyk» 1918, nr 80.

⁶⁶ Suprowidnyj Lyst. 5 zowtnja 1918 roku, [w:] *Almamater...*, s. 523.

⁶⁷ Pojasnitelnaja zapiska k zakonoprojektu ob. Izmenenii usłowij počuczenija zwannija priwat-docenta w derżawnych uniwersytetach, [w:] *Almamater...*, s. 523–524.

⁶⁸ Zakon Ukrajins'koi Derżawy pro peretworennja Kyjiws'koho arodnoho uniwersytetu w Kyjiwskij Derżawnij ukrajiskij Uniwersytet (17 serpnja 1918 r.), «Derżawnij Wistnyk» 1918, nr 41, s. 2.

połączenia obu uczelni. Tam w 1919 r. Kistiakowski został dziekanem całego wydziału prawa⁶⁹.

W listopadzie 1918 r. Bohdan Kistiakowski został mianowany członkiem komisji ds. opracowania projektu ordynacji wyborczej do Ukraińskiego Sejmu Państwowego. Wraz z nim udział w pracach komisji brał m.in. historyk Mykoła Wasylenko, przewodniczący Senatu Państwowego i późniejszy autor artykułu biograficznego dotyczącego Kistiakowskiego.

Pierwsze posiedzenie komisji odbyło się 22 listopada 1918 r., a więc już pod koniec istnienia Hetmanatu. Co ciekawe, do komisji planowano dołączyć słynnego rosyjskiego prawnika, prof. Pawła Nowgorodcewa, który jednak odmówił⁷⁰. W pierwszej kolejności rozważano system wyborczy: czy wybory miały mieć charakter proporcjonalny, czy większościowy, równości głosów oraz kwestię gwarancji dla mniejszości narodowych. Już na wstępie Kistiakowski zauważył jednak, że konieczne było przemyślenie kwestii powszechności zarówno czynnego jak i biernego prawa wyborczego. Dyskusję zdominowała jednak zupełnie inna kwestia – tego, czy Sejm ma mieć uprawnienia ustrojodawcze⁷¹. Zdaniem Kistiakowskiego sytuacja taka powinna mieć miejsce, przy przeglądzie ustaw zasadniczych raz na trzy lata. Jednocześnie z inicjatywy Kistiakowskiego komisja odrzuciła ordynację wyborczą opartą na jakichkolwiek cenzusach majątkowe lub podatkowe⁷². Co ciekawe, Kistiakowski opowiedział się przeciwko udzieleniu praw wyborczym kobietom, uzasadniając to tym, że utrudniałoby to przebieg wyborów, a nie spowodowałoby w żaden sposób zmian ich wyników. Opinię tę podzielała też reszta komisji.

Kwestię systemu wyborczego – proporcjonalnego lub większościowego – podniesiono dopiero na posiedzeniu 30 listopada. Kistiakowski argumentował za systemem większościowym, wskazując na znaczne rozdrobnienie polityczne Ukrainy oraz liczne, zwalczające się ugrupowania. Komisja zgodziła się z tym poglądem i zdecydowała się na wprowadzenie systemu większościowego, w którym wygrywałby kandydat z absolutną większością głosów⁷³. Jednocześnie dyskutowano to, w ilu okręgach możliwe jest wystawienie tego samego kandydata: część komisji optowała za wystawieniem tej samej osoby w nieograniczonej liczbie okręgów; temu sprzeciwił się m.in. Kistiakowski⁷⁴. Argumentował, że w wyborach na pierwszym planie powinien być element osobistych zdolności danej osoby, a nie partyjny. Tylko wtedy wyborcy mogą w sposób obiektywny ocenić danego kandydata. W innym przypadku głosować będą w istocie na partyjne centrum. Kistiakowski przegrał jednak głosowanie: pozwolono na wysta-

⁶⁹ *Ibidem*, s. 164.

⁷⁰ CDAWO F. 1064 op. 1 spr. 10, ark. 1.

⁷¹ CDAWO F. 1064 op. 1 spr. 10, ark. 2.

⁷² CDAWO F. 1064 op. 1 spr. 10, ark. 9.

⁷³ CDAWO F. 1064 op. 1 spr. 10, ark. 25.

⁷⁴ CDAWO F. 1064 op. 1 spr. 10, ark. 34.

wianie kandydata w nieograniczonej liczbie okręgów, a w przypadku gdyby wygrał w kilku – byłby wybrany tylko z tego, w którym zdobył największą ilość głosów, a w pozostałych organizowane byłyby nowe wybory⁷⁵.

Podczas prac komisji Kistiakowski odpowiedzialny był m.in. za przygotowanie przepisów o spisach wyborców⁷⁶. Pewne kontrowersje dotyczyły tego, kto powinien być odpowiedzialny za ich przygotowanie: Kistiakowski chciał, by odpowiedzialne za to jednostki administracyjne najniższego szczebla (*wolosti*), podporządkowane jednak wskazówkom, kontroli oraz nadzorowi organów wyższego stopnia (*ujezdów*). Powierzenie tego obowiązku organom wyższego stopnia znacząco opóźniałoby i utrudniało tworzenie spisu, ze względu na ich wielkość⁷⁷. Kistiakowski mocno optował także za stworzeniem dwuizbowego parlamentu, wskazując na przykład Anglii czy Francji, jako krajów, gdzie nastąpiło już zniszczenie starego systemu. Jego zdaniem tylko dwie Izby gwarantują trwałość ustroju: jedna izba byłaby zasadna, gdyby Ukraina była częścią jakiejś federacji. W izbie wyższej reprezentowani mieliby być członkowie samorządu ziemskiego oraz miejskiego. Należy wskazać, że Kistiakowski jest bardzo konsekwentny w swoich poglądach. Opinię na temat ilości izb określił już w 1907 r. w swoim trzyczęściowym artykule opublikowanym w czasopiśmie «Russkaja Mysl»⁷⁸. To głosowanie Kistiakowski przegrał, a komisja zdecydowała się zostać przy parlamencie jednoizbowym⁷⁹.

Komisja nigdy nie skończyła pracy, jednak wstępny projekt ustawy zachował się w Centralnym Państwowym Archiwum Wyższych Organów Władzy Wykonawczej w Kijowie⁸⁰. Widać z niego, że prawo wyborcze, zgodnie z poglądami Kistiakowskiego, zostało przyznane obywatelom Ukrainy płci męskiej, którzy ukończyli 25. rok życia. Wybory do Sejmu miały charakter tajny, powszechny i bezpośredni, głosy były równe. Z każdego okręgu wybierany miał być jeden deputowany. Pokazuje to, że większość postulatów Kistiakowskiego miałyby odzwierciedlenie w projekcie, gdyby ten został uchwalony. Wybory jednak nigdy nie odbyły się z powodu obalenia reżimu hetmana Skoropadskiego. Wobec wycofywania się wojsk niemieckich stanowiących podstawę reżimu hetmana, musiał on znaleźć inną podporę swojego panowania. 14 listopada 1918 r. Skoropadski ogłosił Hramotę o federacji Ukrainy z Rosją (a także Kozakami dońskimi, kubańskimi oraz terskimi). Jak argumentował Skoropadski, wo-

⁷⁵ CDAWO F. 1064 op. 1 spr. 10, ark. 41.

⁷⁶ CDAWO F. 1216 op. 1 spr. 10, ark. 1–2.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ B. A. Kistiakowskij, *Kak osuszczestwit' jedyne narodnoje predstavitelstwo? Cz. 1*, «Russkaja Mysl» 1907 Kn. III; *idem*, *Kak osuszczestwit' jedyne narodnoje predstavitelstwo? Cz. 2*, «Russkaja Mysl» 1907 Kn. IV; *idem*, *Kak osuszczestwit' jedyne narodnoje predstavitelstwo? Cz. 3*, «Russkaja Mysl» 1907 Kn. VI.

⁷⁹ CDAWO F. 1216 op. 1 spr. 10, ark. 5.

⁸⁰ CDAWO F. 1064, ark. 141 i n. Projekt został zdigitalizowany, miejscami jest nieczytelny ze względu na starcie się tuszu. Jego stan pozwala jednak na odczytanie większej części treści projektu.

bec naporu bolszewików, było to jedyne możliwe wyjście. Hramota wzbudziła jednak sprzeciw części działaczy ukraińskich. 16 listopada 1918 r. rozpoczęło się na Ukrainie antyhetmańskie powstanie, któremu przewodził Dyrektoriat na czele z Wołodymyrem Wynnyczenką (wojskami Dyrektoriatu dowodzi Symon Petlura). Powstańcom udało się pokonać Skoropadskiego i 14 grudnia 1918 r. zająć Kijów.

Należy nadmienić, że w okresie Hetmanatu Kistiakowski ponownie zaangażował się w działalność polityczną, będąc założycielem niewielkiej, mało popularnej Ukraińskiej Partii Federacyjno-Demokratycznej (UFDP). Stronnictwo założono w grudniu 1917 r. z inicjatywy pedagoga oraz późniejszego ukraińskiego ministra oświaty Wołodymyra Naumenki. Mimo okoliczności, opowiadało się za federacją Ukrainy z Rosją przy przekształceniu Rosji w zdecentralizowaną jednostkę. Partia ta odwoływała się do myśli Mychajły Drahomanowa oraz uznawała w swym programie istnienie Ukrainy w granicach demokratycznej i federalnej Rosji, sprzeciwiając się jej niepodległości. Dość dobrze odzwierciedla to poglądy samego Kistiakowskiego.

Również wspomnienia Spektorskiego potwierdzają, że Kistiakowski w istocie pozostał konsekwentny w swoich poglądach i nie wyobrażał sobie istnienia Ukrainy bez Rosji nawet po rewolucji bolszewickiej i ogłoszeniu przez UCR IV Uniwersału⁸¹.

Jak wspomina Jewhen Czekałenko, Bohdan Kistiakowski brał udział w pewnej nieudanej intrydze politycznej doby Hetmanatu: w listopadzie na Ukrainie rozpoczęło się antyhetmańskie powstanie dowodzone przez Symona Petlurę oraz Wołodymyra Wynnyczenkę, będące odpowiedzią na ogłoszenie przez hetmana zjednoczenia się z «Białą» Rosją gen. Denikina. 24 listopada 1918 r. Kistiakowski został poproszony o zwrócenie się do Ihora z propozycją przekonania hetmana do stworzenia jakiejś formy koalicyjnych rządów z Wynnyczenką. Kistiakowski obiecał porozmawiać z bratem, jednak stwierdził jasno, że sprawa jest już właściwie zamknięta, Wynnyczenko chciał bowiem usunąć Hetmana i tak naprawdę cała inicjatywa należała już do «Białych»⁸². 7 grudnia, wobec możliwości wejścia wojsk Petlury do Kijowa oraz przejścia władzy przez Dyrektoriat, Bohdan Kistiakowski wziął udział w naradzie, która miała na celu opracowanie planu działania na wypadek wkroczenia do Kijowa wojsk Ententy. Zdaniem Kistiakowskiego Petlura był zbyt słaby, by wejść do miasta, spodziewać się należało jednak wkroczenia Białogwardzistów. W takim wypadku możliwe było pogodzenie się obu stron, a po stronie Hetmana konieczne byłoby stworzenie rządu, który mógłby wejść w kontakt z Dyrektoriatem, tak by Ukraina mogła wystąpić przed Ententą jako wspólny front. Komisja planowała zatem powstanie

⁸¹ E. Spektorskiy, *Wspominanija*, «Journal of Modern Russian History and Historiography» 2010, nr 3, s. 189.

⁸² E. Czekałenko, *Szczodennyk(1918–1919)*, Kyjiw 2011, s. 213.

rządu koalicyjnego, który byłby w stanie pójść na jakąś ugodę z Dyrektoriatem⁸³. Z planów tych jednak nic nie wyszło wobec wkroczenia wojsk Petlury.

Po upadku Hetmanatu

Koniec reżimu Skoropadskiego zmniejszył zakres działalności Bohdana Kistiakowskiego. Zasadniczo skupił się on na pracy akademickiej, a 18 stycznia 1919 r. wybrano go na członka Ukraińskiej Akademii Nauk⁸⁴. Zarekomendowali go do Akademii ekonomista Mychajło Tuhan-Baranowski oraz recenzent jego pracy doktorskiej – Taranowski. Jak napisał ten drugi, «szczególnie wiele B. O. Kistiakowski zrobił dla określenia filozoficznej wartości prawa i przystosowania go tak do politycznego jak i społecznego ustroju [...] W jego osobie znajdziemy wybitnego przedstawiciela naukowego filozoficznego kierunku w naukach społecznych, szczególnie w zakresie nauk o państwie»⁸⁵. Kistiakowski został przyjęty na katedrę prawa państwowego, administracyjnego oraz międzynarodowego, a 8 marca – także na katedrę socjologii⁸⁶. 17 maja 1919 r. został również wybrany na redaktora czasopisma «Zapyski Widdiłu Socyjalnych Nauk»⁸⁷.

Nie oznaczało to jednak, że Dyrektoriat zupełnie zrezygnował z usług tak uczonego prawnika: już 10 stycznia 1919 r. Kistiakowski został mianowany sędzią Sądu Najwyższego, powstałego z przekształcenia Senatu Państwowego⁸⁸. O tej sferze działalności Kistiakowskiego niewiele jednak wiadomo.

W ramach UAN Kistiakowski brał udział w bardzo istotnej dla niego sprawie: kwestii zakupu spuścizny swojego ojca, Ołeksandra: głównie rękopisów (biblioteka znajdowała się w Moskwie). Tymczasowy Komitet ds. Założenia Biblioteki Narodowej zgodził się jednak na zakup kolekcji⁸⁹. Problemem okazała się jego cena. Początkowo UAN planowała dokonać zakupu od Ołek-

⁸³ *Ibidem*, s. 221–222.

⁸⁴ Protokół No 9, czerhowoho spilnoho zibrannja Ukrajis'koji akademiji nauk, [w:] E. Paton et al. (red.), *Wybrani naukowi praci Akademika W.I. Wernads'koho. Tom 1. Wołodymyr Iwanowycz Wernads'kyj i Ukrajina. Knyha 1. Naukowo-Orhanizacijna dijalnist' (1918–1921)*, Kyjiw 2011, s. 269.

⁸⁵ Wydział rękopisów CNB NAN Ukrainy, F. 61, op. 521, ark. 2.

⁸⁶ Protokół No 18 Spilnoho zibrannja Ukrajinskoji akademiji nauk, [w:] E. Paton et al. (red.), *Wybrani naukowi praci...*, s. 286.

⁸⁷ Protokół No 28 Spilnoho zibrannja Ukrajinskoji akademiji nauk, [w:] E. Paton et al. (red.), *Wybrani naukowi praci...*, s. 320.

⁸⁸ Protokół posiedzenia Rady Ministrów Ludowych z 10 stycznia 1919 r., [w:] W. Werstjuk (red.), *Dyrektorija, rada narodnicy ministrów ukrajins'koji narodnoji republiki 1918–1920. Dokumenty i materiały u 2 tomach. Tom 1*, Kyjiw 2006, s. 166. Dyrektoriat odrodzonej URL już 2 stycznia skasował ustawę o Senacie Państwowym i w jego miejsce powołał Sąd Najwyższy, zob. więcej: W. Rum'jancew, *Sudowa systema w Ukrainiza czasiw Dyrektoriji*, «Wisnyk Akademiji Prawowych Nauk Ukrainy» 2001, nr 4 (27).

⁸⁹ Protokół No 52 Zasadannja Tymczasowoho Komitetu dlja zasnuwannja Nacionalnoji biblioteki y Kyjiwi, [w:] E. Paton et al. (red.), *Wybrani naukowi praci...*, s. 434.

sandry (Łesi) Kistiakowskiej (matki Bohdana i Ihora) za 10 000 karbowañców, jednak sprzedaj¹ca zarz¹dza³a kwoty o 7000 karbowañców wy¿szej, na co Komitet ostatecznie przysta³⁹⁰. Zbiory O³eksandra Kistiakowskiego przechowywane s¹ do dzisiaj w zbiorach Centralnego Archiwum Historycznego Ukrainy w Kijowie⁹¹.

W ramach UAN Kisiakowski pracowa³ jednoczeœnie nad stworzeniem ukraiñsko-rosyjskiego s³ownika j¹zyka prawniczego, do czego zosta³ powo³any 1 marca 1919 r. S³ownik ukaza³ si¹ dopiero w 1926 r.⁹²

W marcu 1919 r. Kijów zaj¹li Bolszewicy, a 20 sierpnia 1919 r. do Kijowa wkroczy³y wojska gen. Denikina. Bia³ogwardziœci og³osili anulowanie wszystkich aktów prawnych dotychczasowych ukraiñskich rz¹dów. Oznacza³o to tak¿e potencjalny koniec UAN. W zwi¹zku z tym 25 sierpnia podj¹to decyzj¹ o wys³aniu do Rostowa nad Donem delegacji, w kt³rej sk³ad wchodzili Bohdan Kistiakowski oraz fizyk Stepan Tymoszenko⁹³. Pocza³ek rozmów nie okaza³ si¹ zbyt optymistyczny. Kistiakowski dowiedzia³ si¹, ¿e Akademia zosta³a uznana za nieistniej¹c¹ jako instytucja pañstwowa i akademicy mog¹ mieæ nadziej¹ na jej ponowne otwarcie po przeanalizowaniu jej statusu⁹⁴. Bia³ogwardziœci podeszli jednak do sprawy «ze wœp³óczuciem»⁹⁵, dopuszczaj¹c tymczasowe istnienie Instytutu jako prywatnego podmiotu o nazwie «Kijowska Akademia Nauk», z zachowaniem jego dotychczasowej organizacji⁹⁶. Kontrowersje mia³a budziæ jednak kwestia j¹zyka akademii. Zgodnie ze Statutem UAN, Akademia uznawa³a ukraiñsk¹ kultur¹ narodow¹ z jej narz¹dziem – j¹zykiem ukraiñskim, i stawia³a sobie za cel, oprócz zadañ og³onaukowych, badania wœp³oczesnoœæ i przesz³oœæ Ukrainy, ukraiñskiej ziemi i narodu. W §47 stwierdzono ponadto, ¿e j¹zykiem urz¹dowym akademii jest ukraiñski⁹⁷. Delegaci mieli t³umaczyæ, ¿e wynika³o to z nacisku Dyrektoriatu URL i zosta³o dokonane bez zgody wi¹kszoœci cz³onków Akademii. Przekonywaæ mieli, ¿e s³owo «ukraiñska» nie ma znaczenia narodowego, lecz jedynie

⁹⁰ Protok³ol No 67 Zasadnjanja Tymczasowoho Komitetu dlja zasnuwannja Nacionalnoji biblioteki y Kyjiwi, [w:] E. Paton *et al.* (red.), *Wybrani naukowci praci...*, s. 469.

⁹¹ CDIAU F. 263.

⁹² Protok³ol No 16 Spilnoho zibrannja Ukrajins'koji akademiji nauk, [w:] E. Paton *et al.* (red.), *Wybrani naukowci praci...*, s. 285; A. J. Kryms'kij, *Rosijs'ko-ukrajins'kij s³ownik prawniczoji mowy*, Kyjiw 1926.

⁹³ W. W. Ławrow, *Akademik Wiernadskij na Donu. K 150-letiju co dnja ro¿denija W. I. Wiernadskogo. Czast' I*, http://www.donvrem.dspl.ru/Files/article/m14/2/art.aspx?art_id=1180 [dost¹p: 22.05.2019].

⁹⁴ List Bohdana Kistiakowskiego do Wo³odymyra Wernadskiego z 5 wrzeœnia 1919 roku, IR NBUW f. 1, op. 26939, ark 1.

⁹⁵ E. Paton *et al.* (red.), *Wybrani naukowci praci...*, s. 662.

⁹⁶ List Bohdana Kistiakowskiego do Wo³odymyra Wernadskiego z 5 wrzeœnia 1919 roku, IR NBUW f. 1, od. Zb. 26939, ark 1.

⁹⁷ *Statut i Sztaaty Ukrajins'koji akademiji nauk u Kyjiwi*, Kyjiw 1919, http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002228 [dost¹p: 20.05.2019].

krajowo-terytorialne i Akademia miała pełnić taką funkcję na wielkim obszarze Rosji jak lokalne ośrodki naukowe w Berlinie czy Lipsku⁹⁸. Według relacji wspomnianego Tymoszenki, Kistiakowski nie odegrał pozytywnej roli w całym przedsięwzięciu, przeszkadzając i ciągle próbując udowodnić swoją prorosyjską postawę⁹⁹ (co jest prawdopodobne, biorąc pod uwagę jego charakter oraz postawę wobec związków Ukrainy z Rosją). Mimo to, Specjalne Zebranie przy Głównodowodzącym Siłami Zbrojnymi Południa Rosji zgodziło się, że istnienie UAN może okazać się korzystne dla kulturowo-ekonomicznego rozwoju kraju. Rozmowy o utworzeniu UAN zostały przejęte przez prezesa UAN, Wołodymyra Wiernadskiego i trwały do grudnia 1919 r., a uczestniczył w nich ze strony rosyjskiej m.in. przyjaciel Kistiakowskiego, Paweł Nowgorodcew. Obrady zakończyły się sukcesem, mimo ostrej antyukraińskiej propagandy rosyjskich gazet, oskarżających UAN o szowinistyczne i antyrosyjskie nastawienie¹⁰⁰. Kistiakowski nie doznał jednak ich końca. Ze strachu przed bolszewikami opuścił Kijów już 1 października 1919 r., rozdzielając się z rodziną¹⁰¹. Do miasta tego już nigdy nie wrócił, kierując się do Katerynodaru (obecnie Krasnodar). Podczas trudnej podróży jego stan zdrowia znacznie się pogorszył¹⁰².

Nie oznaczało to jednak końca działalności Kistiakowskiego. W Katerynodarze został mianowany wykładowcą lokalnej politechniki. Aktywnie zaangażował się także w działalność państwową, tym razem już w ramach efemerycznej Kubańskiej Republiki Ludowej. Od wiosny 1917 r. na terenie Kubania trwało formowanie się osobnego ośrodka władzy, założonego przez lokalne oddziały kozackie. Utworzono tzw. Kubańską Radę Wojskową. 16 lutego 1918 r. KRL ogłosiła niepodległość. Ukraińcy widzieli w Kubaniu kraj czysto ukraiński i jeszcze za czasów UCR podjęli bezowocną próbę przyłączenia tego terenu do URL, co jednak spotkało się ze sprzeciwem wielu środowisk na Kubaniu¹⁰³. W kwietniu 1918 Kubań został zajęty przez bolszewików. 17 marca Wojsko Kubania poddało się gen. Ławrowi Kornilowowi, a Kubań stał się częścią Sił Zbrojnych Południa Rosji. Mimo to, w dalszym ciągu na Kubaniu rywalizują ze sobą koncepcje przyłączenia się do Ukrainy lub do wojsk rosyjskich. Ostatecznie zwyciężyła opcja prorosyjska – w październiku 1918 r. udało się wyzwolić Kubań spod okupacji bolszewików. Mimo połączenia się z wojskami Denikina, na terenie Kubania cały czas funkcjonowały osobne rządy oraz zgromadzenie ustawodawcze.

⁹⁸ E. Paton *et al.* (red.), *Wybrani naukowcy prac...*, s. 663.

⁹⁹ W. I. Wiernadskij, *Dnewniki... Czast' 1*, s. 142.

¹⁰⁰ W. W. Ławrow, *op. cit.*

¹⁰¹ Fakt ten odnotowuje Wiernadski: W. Wiernadskij, *Dnewniki... Czast' 2*, s. 181. Na stronach dziennik nazywa go «naiwnym egoistą i tchyrzem». Wydaje się, że Wiernadski w ogóle nie przepadał za rodziną Kistiakowskich, uważając jej przedstawicieli za zatroskanych przede wszystkim o kwestie finansowe, zob. *idem*, *Dnewniki... Czast' 1*, s. 178.

¹⁰² L. Depenczuk, *op. cit.*, s. 172.

¹⁰³ M. Kolasiański, *Stosunki dyplomatyczne Ukrainy z Kubaniem w 1918 roku*, «Historia i Polityka» 2009–2010, nr 2–3, s. 146–147.

Profesor matematyki z Uniwersytetu w Charkowie oraz jeden z żołnierzy Armii Ochotniczej, Włodzimierz Dawatc pisał w swoim dzienniku z Katerynodaru: «Okazało się, że obecny Bohdan Kistiakowski woził się z Kubańską Radą, którą instruował i niemalże tworzył jakieś projekty ustaw [...] Dziwny los Kistiakowskich: Ihor tworzył samodzielną Ukrainę; Bohdan tworzy samodzielną Kubań»¹⁰⁴. Rzeczywiście, kompetencje Bohdana Kistiakowskiego docenione zostały również przez Kozaków kubańskich. 24 stycznia na posiedzeniu Rady Rządu Kubania, uchwalono powołanie go na stanowisko konsultanta prawnego w Ministerstwie Sprawiedliwości z efektem od 1 lutego 1920 r.¹⁰⁵ Już na posiedzeniu 12 lutego 1920 r. zdecydowano się na awansowanie go na starszego konsultanta¹⁰⁶. Z listu Wołodymyra Wernadskiego do Fedora Taranowskiego wynika, że Kistiakowski planował jeszcze wrócić do Kijowa i wnosił o przyznanie mu pewnej sumy na powrót, której Wiernadski jednak nie przyznał¹⁰⁷.

Niestety, w Katerynodarze po raz kolejny odezwała się stara choroba Kistiakowskiego (kamica żółciowa), co zmusiło go do przejścia spóźnionej operacji, która zakończyła się sukcesem. Niestety na skutek późniejszych powikłań, 29 kwietnia 1920 r. Kistiakowski zmarł na skutek zatrzymania akcji serca¹⁰⁸.

Wnioski

Niniejszy tekst nie stanowi jeszcze w pełni dokładnego opisu życia i działalności Bohdana Kistiakowskiego w latach 1914–1920. Do tego konieczna byłaby dodatkowa weryfikacja zasobów moskiewskich oraz krasnodarskich archiwów, które mogą zawierać dokładniejsze informacje na ten temat. Interesującym zagadnieniem do przebadania mogłaby być także kwestia tego, czy w istocie Kistiakowscy byli niemieckimi agentami – co wymagałoby badań w niemieckich instytucjach.

Pozyskane informacje pozwalają jednak pokazać bardzo istotną rolę, jaką odegrał Kistiakowski jako prawnik czynnie uczestniczący w tworzeniu ukraińskiej państwowości: stworzył on pierwszą ukraińską ustawę o obywatelstwie, odpowiadającą współczesnym mu kanonom, które powinna spełniać taka regulacja. Dążył do stworzenia bardzo demokratycznej ordynacji wyborczej, w której wybory byłyby tajne, równe oraz powszechne. Ważny był też jego wkład w organizację ukraińskich instytucji naukowych.

¹⁰⁴ W.Ch. Dawatc, *Na Moskwu*, Paryż 1921, s. 69.

¹⁰⁵ Protokół No 21, [w:] *Protokoły zasedannij Kubanskogo Krajewogo Prawitelstwa 1917–1920*, s. 200.

¹⁰⁶ Protokół No 62, [w:] *ibidem*, s. 277.

¹⁰⁷ Paton B. et al. (red.), *W.I. Wiernads'kyj, Listuwannja z ukrajis'kymy wczenyimi, Knyha 1, Lystuwannja A–H*, Kyjiw 2011.

¹⁰⁸ L. Depenczuk, *op. cit.*, s. 172.

Jednocześnie Kistiakowski pozostał wierny swoim poglądom i to nawet wobec zmieniających się uwarunkowań politycznych. Mimo wybuchu rewolucji bolszewickiej oraz przejścia większości ukraińskich działaczy na stanowisko niepodległości Ukrainy, pozostał wierny idei pozostania Ukrainy w federacji z demokratyczną Rosją. Kistiakowski nie porzucił swojej niechęci do ukraińskiego szowinizmu oraz lekkiego dystansu wobec ukraińskiego ruchu narodowego. Stąd zapewne brak oburzenia na akt złączenia się Ukrainy z Rosją ogłoszony przez Hetmana. Nie zmienił też poglądów na zorganizowanie parlamentu oraz wybory, doceniając wartość rządów parlamentarnych.

Wobec powyższego nie do końca zasadne wydaje się uznawanie, że Bohdan Kistiakowski miał jednoznacznie negatywne podejście do Hetmanatu. Jego kariera rozwijała się w tym czasie bardzo dobrze i pomimo wielu wydarzeń, które zapewne budziły jego dezaprobatę – takich jak wprowadzenie cenzury czy anulowanie reformy rolnej – prawdopodobnie równie mocno raziła go nacjonalistyczna (jak sam by powiedział – szowinistyczna) postawa UCR i jej separowanie się od Rosji. Stąd Hetmanat z bardziej tolerancyjną postawą wobec pierwiastka rosyjskiego mógł mu odpowiadać w nie mniejszym stopniu niż URL. Mógł on też uznać kwestię budowy ukraińskiej nauki i instytucji za zbyt istotne, by uzależniać swoją postawę od tego, kto miał władzę w kraju.

W świetle zgromadzonego materiału wciąż niejednoznaczna jest jego relacja z Ihorem. Wydaje się, że nie była ona w istocie aż tak zła, jak wskazują na to Stempowski¹⁰⁹ czy Heuman. Bracia często ze sobą współpracowali (w Senacie), a komisja ds. ordynacji wyborczej działała w ramach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Bohdan nie wykazywał też oporów przed rozmową z bratem w listopadzie 1918 r. a Ihor wspierać miał jego syna. Wskazywałoby to na istnienie relacji umożliwiającej pewną współpracę między braćmi, pomimo różnic w poglądach.

Bibliografia

Archiwalia

CDAWO (Centralne Państwowe Archiwum Wyższych Organów Władzy Wykonawczej Ukrainy) F. 1064.

CDAWO F. 1216.

CDAWO F. 1216.

CDAWO F. 2209.

CDIAU (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy m. Kijowa) F. 263.

¹⁰⁹ S. Stempowski, *Urywok z spohadiw*, [w:] L. Wasilewski [et al.], *Spohady*, Warszawa 1932, s. 128.

IR CNB NAN (Instytut rękopisów Centralnej Biblioteki Naukowej Narodowej Akademii Nauk Ukrainy) F. 61.

IR CNB NAN F. 1.

Czasopisma

«Derżawnyj Wistnyk» 1918, nr 41.

«Derżawnyj Wistnyk» 1918, nr 80.

Dysput B.A. Kistiakowskiego w Charkowskomu Uniwersytecie, «Prawo» 1917.

Gorbań J., *Postać Bohdana Kistjakiws'koho w ukrajns'komu wyzwolnomu rusi początku XX stoliczka*, «Storinki istoriji: Zbirnyk naukowych prac» 2010, nr 30.

Kistiakowskij B. A., *Czto takoe nacionalizm?*, «Nacionalnye problemy» 1915, nr 1.

Kistiakowskij B. A., *Kak osuszczestwit' jedynoe narodnoje predstavitelstwo? Cz. 1*, «Russkaja Mysl» 1907, Kn. III.

Kistiakowskij B. A., *Kak osuszczestwit' jedynoe narodnoje predstavitelstwo? Cz. 2*, «Russkaja Mysl» 1907, Kn. IV.

Kistiakowskij B. A., *Kak osuszczestwit' jedynoe narodnoje predstavitelstwo? Cz. 3*, «Russkaja Mysl» 1907, Kn. VI.

Kistiakowskij B. A., *Kryzys jurydsprudenciji i dyletantyzm w filosofiji*, «Jurydyczeskij Westnik» 1914, Kn. VI.

Kistiakowskij B. A., *Metodologija i jejo znaczenie dlja socjalnych nauk i jurydsprudenciji*, «Jurydyczeskij Westnik» 1917, Kn. XVIII.

Kistiakowskij B.A., *Polityczeskoe i jurydyczeskoe znaczenie manifesta 17 oktjabrja 1905 goda*, «Jurydyczeskij Westnik» 1915, Kn. XI.

Kolasieski M., *Stosunki dyplomacyjne Ukrainy z Kubaniem w 1918 roku*, «Historia i polityka» 2009–2010, nr 2–3.

Peretiatkowicz A., *Teoria prawa i państwa Hansa Kelsena*, «Ruch Prawniczy» 1937, nr IV.

«Prawo i żyźn» 1918, nr 2–3.

Rum'jancew W., *Sudowa systema w Ukraini za czasiw Dyrektoriji*, «Wisnyk Akademiji Prawowych Nauk Ukrainy» 2001, nr 4 (27).

Sapow W., *Gławnaja knyga Akademika B. A. Kistiakowskiego* «Wiestnik Rossyjskoj Akademii Nauk» 1994, nr 3.

Sorokin P., *B. A. Kistjakowskij, Socijalne nauki a prawo. Oczerki do metodologija socjalnych nauk i obszczej teorii prawa, Moskwa 1916*, «Wiestnik Jewropy» 1916, nr 51.

Spektorskij E., *Wospominanija*, «Journal of Modern Russian History and Historiography» 2010, nr .

Taranowskij F., *B. A. Kistiakowskij*, «Żurnal Ministerstwa Justycji» 1917, nr 2–3.

Ukrainiec, *K woprosu o samostojatelnosti ukrajskoj kultury*, «Russkaja mysl» 1911, nr 5.

Ukrainiec, *Russkie oppozycionne partij i ukraincy*, «Oswoboźdenie» 1905, nr 77.

Walicki A., *Bogdan Kistiakowski i spór o rosyjską inteligencję*, «Aletheia» 1988, nr 2–3.

Wasylenko M., *Akademik Bogdan Aleksandrowicz Kistiakowskij*, «Sociologiczeskoe Nasledie» 1994, nr 5.

Monografie i zbiory artykułów

- Czykałenko E., *Szczodennyk (1918–1919)*, Kyjiw 2011.
- Dawatc W. Ch., *Na Moskwu*, Paryż 1921.
- Depenczuk L., *Bohdan Kistjakiws'kij*, Kyjiw 1995.
- Fatiejew A., *Russkij metodolog teorii prawa*, Charkow 1917.
- Haj-Nyżnyk P., *Ihor Kistjakows'kij – «Złyj Henij i Duch» Het'mana Skoropads'koho, «Kyjiws'ka starowyna»* 2005 nr 1, <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/77doc.php> [dostęp: 20.04.2019].
- Heuman S., *Kistiakovsky. The Struggle for National and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism*, Cambridge, MA, 1998.
- Hrycak J., *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000.
- Jellinek G., *Allgemeine Staatslehre*, Berlin 1914.
- Kelsen H., *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff: kritische Untersuchung des Verhältnisses von Staat und Recht*, Thuebingen 1922.
- Kistiakovskii B., *In Defense of Law: Intelligentsia and Legal Consciousness*, [w:] M. S. Shatz, J. E. Zimmerman (red.), *Vekhi (Landmarks)*, Armonk–New York–London 1994.
- Kistiakowskij B. A., *Jedynstwo narodnego przedstawicielstwa*, [w:] S. W. Wieselowski, N. W. Jakuszkin (red.), *Woprosy polityki i gosudarstwiennogo stroitelstwa*, Moskwa 1917.
- Kistiakowskij B. A., *Metodologiczeskaja przyroda nauki o prawe (wstupitelnaja stat'ja)*, [w:] G. Radbruch, *Wwedenie w nauku prawa*, Moskwa 1915.
- Kistiakowskij B. A., *Socialnyje nauki i prawo*, Moskwa 1916.
- Kistiakowskij B. A., *Uczredytelnoe Sobranie*, [w:] G. Rachmanow (red.), *Swobodnyj Gosudarstwiennyj stroj*, Moskwa 1917.
- Kistiakowski Th., *Gesellschaft und Einzelwesen*, Berlin 1899.
- Kryms'kij A. J., *Rosijs'ko-ukrajins'kij słownyk prawniczoji mowy*, Kyjiw 1926.
- Ławrow W. W., *Akademik Wiernadskij na Donu. K 150-letiju co dnja rożdenija W. I. Wiernadskogo. Czast' 1*, http://www.donvrem.dspl.ru/Files/article/m14/2/art.aspx?art_id=1180 [dostęp: 22.05.2019].
- Melgunowa-Stepanowa P., *Dnewniki 1914–1920*, Moskwa 2014, http://loveread.ec/read_book.php?id=69210&p=49 [dostęp: 20.05.2019].
- Mędrzecki W., *Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku*, Warszawa 2000.
- Park R. M., *Masse und Publikum*, Bern 1904.
- Shils E. (red.), *Remembering the University of Chicago: Teachers, Scientists, and Scholars*, Chicago–London 1991.
- Stanek J., *Rosyjski realizm prawny*, Warszawa 2017.
- Statut i Sztyaty Ukrajins'koji akademiji nauk u Kyjiwi*, Kyjiw 1919, http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&SREF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002228 [dostęp: 20.05.2019].
- Stempowski S., *Pamiętniki (1870–1914)*, Wrocław 1953.
- Stempowski S., *Urywok z spohadiw*, [w:] L. Wasilewski [et al.], *Spohady*, Warszawa 1932.

- Tomenko M., *Liberalna ideja w Ukraini*, [w:] *Ukrajins'ka Derżawnist' u XX stulitti (Istoryko-politolohicznyj analiz)*, Kyjiw 1996, <http://litopys.org.ua/ukrxx/r04.htm> [dostęp: 2.05.2019].
- Voegelin E. *The Theory of Governance and Other Miscellaneous Papers 1921–1938*, Columbia–London 2003.
- Walicki A., *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, Warszawa 1995.
- Wasylenko N., *Akademik Boghdan Aleksadrowicz Kistjakowskij*, http://ecsocman.hse.ru/data/565/189/1217/021_Vasilenko.pdf, s. 139 [dostęp: 4.05.2019].
- Weber M., *Russlands Übergang zum Scheinkonstitutionalismus*, Thübingen 1906.
- Weber M., *Zur lage der Bürgerlichen Demokratie in Russland*, Thübingen 1906.
- Wiernadskij W., *Dnewniki 1917–1921*, Kiew 1994.
- Zeńkowskij W., *Iż «wospominanii»*, [w:] *Alma Mater. Uniwersytet Św. Wołodymyra naperedodni ta w doby Ukrajins'koji Rewoljuciji 1917–1920. Materialy, dokumenty, Spohady*, Kyjiw 2011.

Zbiory dokumentów

- Alma Mater. Uniwersytet Św. Wołodymyra naperedodni ta w doby Ukrajins'koji Rewoljuciji 1917–1920. Materialy, dokumenty, Spohady*, Kyjiw 2011.
- Paton B. et al. (red.), *W.I. Wiernads'kyj, Listuwannja z ukrajis'kymy wczenyimi, Knyha 1, Lystuwannja A–H*, Kyjiw 2011.
- Paton E. et al. (red.), *Wybrani naukowci praci Akademika W. I. Wernads'koho. Tom 1. Wołodymyr Iwanowycz Wernads'kyj i Ukrajina. Knyha 1. Naukowo-Orhanizacijna dijalnist' (1918–1921)*, Kyjiw 2011
- Protokoly zasedannij Kubanskogo Krajewogo Prawitelstwa 1917–1920*.
- Pyrih R. (red.), *Ukrajins'ka Derżawa (kwiteń–hrudeń 1918 roku). Dokumenty i Materialy*, Kyjiw 2015.
- Werstjuk W. (red.), *Dyrektorija, rada narodnicy ministrów ukrajins'koji narodnoji republiki 1918–1920. Dokumenty i materialy u 2 tomach. Tom 1*, Kyjiw 2006.

Life and activity of Bogdan Kistiakovsky in the years 1914–1920

Summary

Bogdan Kistiakovski is known as the most renowned Ukrainian legal philosopher and social scientists. His works served as an inspiration for authors such as Georg Jellinek, Hans Kelsen, Max Weber or Robert M. Park. Unfortunately, in Poland his works are almost completely unknown. Existing biographies of Kistiakovsky tend to leave out the last period of his life (years 1914–1920). In fact this is the most fascinating time of his activity. During World War I he published works in which he formulated the idea of the pluralistic theory of the law, edited legal journals for the elite of the Russian jurisprudence of that time. He was also actively working in the structures of the Ukrainian states: Ukrainian People's Republic and the Ukrainian State. He became a judge (for the first time in his life) and took part in the works of the Ukrainian Academy of Sciences. The

goal of the paper was to indicate the role Kistiakovsky played in the years 1914–1920 in Ukraine, as well as show his scientific life, with a special focus on his master's degree dissertation. In the article the thesis that Kistiakovsky had a negative approach towards the Pavlo Skoropadsky's Ukrainian state and had bad relations with his brother – Ihor, is also verified. It is also proven that Kistiakovsky was indeed very consequent in his views on the national and political questions, despite the political circumstances changing. In the paper Kistiakovsky's scientific activity is shown. It has also been verified what was the topic of his last, unpublished papers. In the further parts, his activity as an expert in the commission for creating a Citizenship Law in Ukraine, his works in the committees for the organization of the Universities in Ukraine, as well as in the commission for the purpose of creation of the Electoral Law are described. Kistiakovsky's work in the Ukrainian Academy of Science is also shown. The last months of his life, i.e. his activity in Katerinodar in the structures of the Kuban' People's Republic is also mentioned. In the summary the conclusions are formulated and the suggested further fields of research proposed.

Keywords: Bohdan Kistiakovsky, biography, World War I, Ukraine, Hetmanate, Ukrainian People's Republic

Марцін Єндрияк

Вроцлавський університет

Життя і діяльність Богдана Кістяківського в 1914–1920 роках

Анотація

Богдан Кістяківський один із найвидатніших українських філософів та соціологів. Його праці були добре знані, зокрема Георгві Єлінку, Гансові Келсену, Максіві Веберу, Робертіві М. Парку. Та незважаючи на це, життя і діяльність Богдана Кістяківського в Польщі є темою абсолютно невідомою. Прославився він передусім створенням власної оригінальної методологічної концепції, відомої як плюралістична методологія права, а також своїми поглядами на російську правову культуру і діяльністю на благо захисту прав людини в Росії.

Біографія Богдана Кістяківського за період між 1867–1914 роками на цей момент є досить детально представлена в працях Сюзан Нойман чи Лариси Депенчук. Та, на жаль, рівень досліджень останнього періоду життя вченого, тобто відрізок між 1914–1920 роками залишається донині поза увагою вивчення і є дуже незначним. А цей період, як можна припускати, є водночас найцікавішим фрагментом його біографії. У цей час Б. Кістяківський публікував свої найважливіші праці, формулював свою методологію права, редагував чисельні юридичні журнали, в яких друкувалася еліта юристів російської держави. Що важливо, в цей період він актив-

но брав участь у структурах новопроголошеної незалежної України – Української Народної Республіки та Української Держави. Вперше стикнувся на практиці з діяльністю юриста, ставши суддею Державного Сенату, а пізніше – Верховного Суду. Активно співпрацював також із Українською академією наук.

Метою статті було визначення ролі, яку відіграв Б. Кістяківський у період між 1914–1920 роками в контексті народження української державності, зображення перебігу його наукової творчості й особливо з'ясування матеріалу, якому мало бути присвячене його останнє, втрачене та неопубліковане дослідження. В статті поставлено також мету оцінки тези про негативне ставлення Б. Кістяківського до гетьманату Павла Скоропатського, а також щодо його поганих стосунків із братом Ігорем. До цього ж, оцінено тезу, що Богдан Кістяківський залишався дуже послідовним у своїх поглядах щодо національних та політичних питань, незважаючи на змінність обставин.

У статті використано доступні архівні матеріали із Центрального державного архіву вищих органів виконавчої влади у Києві та доступні матеріали, що були опубліковані в збірках документів, – це все дає можливість зобразити багато суттєвих питань, пов'язаних із життям Богдана Кістяківського в період між 1914–1920 роками.

Передусім у статті представлено наукову діяльність ученого в період Першої світової війни, із особливим акцентом на його захисті магістерської дисертації. З'ясовано також, якими питаннями займався Б. Кістяківський наприкінці життя і якій тематиці були присвячені його останні, досі неопубліковані, праці та незавершені проекти.

Подано огляд діяльності Б. Кістяківського в комісіях над створенням закону про громадянство Української Народної Республіки, пізніше – Української Держави, в комісії у справах вищої освіти та в комісії у справах закону про вибори до Сенату Української Держави. Представлено також його діяльність в Українській академії наук, і в цьому контексті зображено його намагання докласти зусилля, щоб зберегти функціонування цієї установи в часі окупації Києва Добровольчою армією. У статті згадано також відрізок останніх років біографії Б. Кістяківського – роки діяльності в Катеринодарі, де він співпрацював із урядом Кубанської Народної Республіки.

На завершення подано висновки та запропоновано ймовірні напрями наступних досліджень на предмет біографії Богдана Кістяківського.

Ключові слова: Богдан Кістяківський, біографія, Перша світова війна, Україна, Гетьманат, Українська Народна Республіка